

DE GEEST VAN DE JAVAAN IN KAART GEBRACHT

Differentiatie en normalisatie in vroeg twintigste-eeuwse
Nederlandse koloniale psychiatrie

Timo Houtekamer

Nederlandse psychiaters in Nederlands-Indië zagen 'de Javaanse geest' als mentaal achtergesteld en vergeleken deze met 'de Europese geest'. Hoewel de twee psychiaters die hier besproken worden verschilden in opvatting over de mogelijkheid de geest van de Javaan te ontwikkelen, waren beiden het erover eens dat de geest van de Javaan een ontwikkeling nodig had. Hiermee werd de koloniale heerschappij gelegitimeerd.

In 1926 stelde de Nederlandse psychiater Feico van Loon dat 'de ziektebeelden, welke men op Java onder de oogen krijgt, in de polikliniek zoowel als in de zaal, verschillen beide quantitatief en kwalitatief ten zeerste van die in Europa'.¹ Deze aandacht voor verschillen tussen Javaanse en Europese mentale stoornissen was niet uniek; ze kwam eveneens voor in een groot aantal werken van andere Nederlandse psychiaters die in de eerste helft van de twintigste eeuw in Indonesië werkten. De psychiatrie in Nederlands-Indië maakte dus niet alleen onderscheid tussen 'gezond' en 'on gezond', maar ook tussen 'Europees' en 'Javaans'. Gezien deze opmerkelijke bevinding zal in dit artikel de vraag beantwoord worden waarom psychiaters in Nederlands-Indië een onderscheid tussen de Javaanse mentale toestand en de Europese mentale toestand maakten.²

De vooraanstaande Duitse psychiater Emil Kraepelin publiceerde in 1904 een artikel onder de titel 'Vergleichende Psychiatrie', waarin hij betoogde dat de kenmerken van een volk zoals die naar voren komen in religie, kunst, politiek en historische ontwikkeling eveneens terug te zien zijn in mentale stoornissen.³ De zogenaamde *Völkerpsychologie*, die Kraepelin hiermee in gang zette, focuste zich daarom sterk op allerlei culturele uitingen van 'vreemde volkeren' om zo hun mentale toestand beter te begrijpen. In deze wetenschappelijke traditie werkten ook de psychiaters in Nederlands-Indië. Om een vollediger begrip te krijgen van het onderscheid tussen Javanen en Europeanen dat de Nederlandse psychiaters maakten, moet hun werk eveneens in een bredere maatschappelijke context worden geplaatst.

De samenleving in Nederlands-Indië werd gekenmerkt door een sterke raciale stratificatie. Vanaf 1854 bestond er een wettelijk classificatiesysteem dat onderscheid maakte tussen 'Europeanen' enerzijds en 'Inlanders' anderzijds. Vanaf 1906 werd de categorie 'Vreemde Oosterlingen' aan de twee oorspronkelijke wettelijke raciale categorieën toegevoegd. Door alle sociale en politieke gevolgen die dit systeem met zich meebracht, kon Nederlands-Indië gekenmerkt worden als een samenleving die voor het overgrote deel bestond uit onderdanen en slechts voor een heel klein deel uit daadwerkelijke burgers (de Europeanen).⁴ Dit komt sterk overeen met wat postkoloniaal denker Partha Chatterjee 'the rule of colonial difference' noemde. Volgens Chatterjee maakte een buitenlandse, heersende groep in de koloniale samenleving gebruik van dit principe om zo de sterke segregatie tussen zichzelf en een groep onderdanen te

bewaren.⁵ Deze segregatie vormde een van de belangrijkste fundamenteën van de koloniale staat.

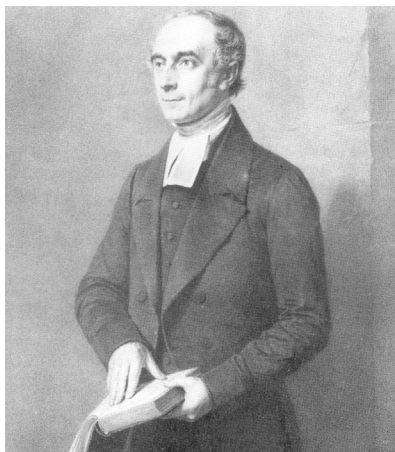
De legitimering van deze segregatie werd gevormd door allerlei vormen van kennis die in de koloniale context geproduceerd werden. Volgens historicus Benedict Anderson vond dit in het bijzonder plaats in de vorm van de census, de landkaart en het museum:

'Interlinked with one another, then, the census, the map and the museum illuminate the late colonial state's style of thinking about its domain. The 'warp' of this thinking was a totalizing classificatory grid, which could be applied with endless flexibility to anything under the state's real or contemplated control: peoples, regions, religions, languages, products, monuments, and so forth. The effect of the grid was to be able to say of anything that it was this, not that; it belonged here, not there. It was bounded, determinate, and therefore – in principle – countable.'⁶

De hypothese die hieruit voortvloeit, is dat koloniale psychiatrie, of Völkerpsychologie in het algemeen, een soortgelijke functie als de census, de landkaart en het museum vervulde. Om deze hypothese te testen en de eerdergenoemde vraag te beantwoorden, zullen de werken van twee Nederlandse psychiaters, Jacob Kohlbrugge en Petrus Travaglino, in dit artikel nader worden bekeken.

JACOB KOHLBRUGGE, PSYCHIATER EN POLITIEK DENKER

In 1868 concludeerden twee Nederlandse artsen na een onderzoek op Java dat de mentale hulpverlening in Nederlands-Indië sterk toe was aan institutionalisering. Psychiatrische patiënten werden, als er al aandacht was voor hun lijden, vaak in militaire ziekenhuizen of in gevangnissen ondergebracht. In 1882 werd deze institutionalisering in gang gezet en werd de eerste psychiatrische inrichting in de kolonie geopend in Buitenzorg. Twintig jaar later volgde de tweede inrichting, vlakbij Lawang (Java). In 1923 kwamen daar een derde en een vierde inrichting bij, één vlakbij Magelang (Java) en één vlakbij Sabang, op een eiland ten noorden van Atjeh. Deze inrichtingen waren zowel bedoeld voor Europeanen als voor Indonesiërs, maar er bestond een duidelijk verschil in de behandeling die ze ontvingen. Europeanen werden voorzien van bad-, bed- en openluchtbehandelingen, terwijl Indonesiërs over het algemeen slechts 'bezigheidstherapieën' kregen.

Jacob Kohlbrugge

Bron: 'Kohlbrugge: Echte verlorenheid weet van geen waardigheid', Reformatorisch Dagblad van 1 juli 2012. www.refdag.nl

Deze bezigheidstherapie kan in dit geval als niet veel meer dan gedwongen arbeid gekarakteriseerd worden.⁷ Deze verschillende behandelingen waren voor een groot deel het gevolg van het onderscheid dat gemaakt werd tussen 'de Javaanse geest' en 'de Europese geest' in de psychiatrische wetenschap. Verschillende mentale toestanden vereisten verschillende behandelingsmethoden, was het argument.

Jacob Kohlbrugge was een van de eerste Nederlandse psychiaters die de geest van de Javaan in kaart probeerde te brengen. Kohlbrugge werkte als arts op Java van 1892 tot 1899, onderwees vervolgens van 1899 tot 1901 over tropische ziektes aan de Rijksuniversiteit Utrecht, keerde daarna terug naar Java en werkte er wederom als arts tot 1906.⁸ In 1907 publiceerde hij *Blikken in het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers*, waarin hij zijn visie op de geest van de Javaan uiteenzette en betoogde waarom de Nederlandse koloniale heersers hun beleid zouden moeten baseren op de psychologische inzichten van hem en zijn collega's. Kohlbrugge observeerde het religieuze en spirituele leven van de Javaan, karakteriseerde dit als 'animisme', en beschouwde dit animisme als de sleutel tot het begrijpen van het mentale leven van de Javaan:

'Elf jaren doorgebracht in de binnenlanden van Java, hen behandelende en later ook onderwijzende, vond ik den sleutel van het geheim en die sleutel heet "animisme". Wie dien weet te gebruiken die leest in de ziel van den Javaan als in een opengeslagen boek.'⁹

Gezien Kohlbrugges methode, die gericht is op het bestuderen van culturele uitingen om zo de mentale toestand van 'den Javaan' te reconstrueren, was de invloed van Kraepelin en de Völkerpsychologie duidelijk aanwezig.

Volgens Kohlbrugge kwam het Javaanse animisme voort uit een ongebreidelde verbeeldingskracht die het gevolg was van onderontwikkelde mentale capaciteiten en resulteerde in een onvermogen om onderscheid te maken tussen droom en werkelijkheid. De Javaan was, volgens Kohlbrugge, zeer praktisch ingesteld, wat zich uitte in het gemak waarmee hij of zij de verschillende geesten waar in geloofd werd om de tuin wist te leiden – iets dat tijdens allerlei rituelen regelmatig gebeurde, stelde Kohlbrugge. Aangezien deze geesten niets anders wensten dan de vervulling van hun eigen wensen, betoogde Kohlbrugge dat de Javaan niet alleen praktisch was, maar ook uiterst materialistisch; hij was verstoken van iedere vorm van idealisme. Het animisme, dat het geloof in deze geesten voortbracht, duidde op een sterke suggestibiliteit die ervoor zorgde dat de Javaan erg gemakkelijk voor waar aannam wat anderen hem of haar vertelden. Deze vatbaarheid voor suggestie was volgens Kohlbrugge het gevolg van een onderontwikkeld vermogen tot logisch denken.¹⁰

Kohlbrugges studie van de geest van de Javaan was alles behalve apolitiek. In een passage waarin hij de vraag stelde of de Javanen een gelukkig volk waren, keerde hij zich expliciet tegen denkers als Rousseau en Chateaubriand. Zij betoogden namelijk dat de Westerse beschaving een corrumperend effect zou hebben op zogenaamde 'natuurvolkeren', die, in contrast met Europeanen, één met de natuur en dus gelukkig zouden zijn. Volgens Kohlbrugge werden

de Javanen, die in zijn ogen eveneens als een natuervolk gekarakteriseerd zouden kunnen worden, echter gedomineerd door dwaasheid en onwetendheid, waardoor zij nooit een waar geluk zouden kunnen bereiken. Waar geluk was

Patiënten van een arbeidstherapeutische kolonie in Nederlands-Indië.

Bron: Patrick Bel, 'Krankzinnigenzorg in Nederlands-Indië,' 7 februari 2015. www.javapost.nl

volgens Kohlbrugge gebaseerd op een psychologische balans die onmogelijk te bereiken zou zijn wanneer men constant geplaagd werd door allerlei fantastische geesten en zich constant verplicht zou voelen om allerlei rituelen uit te voeren. Kohlbrugge concludeerde hieruit dat het de taak was van de Nederlandse koloniale heersers om de Javanen te 'bevrijden' van hun animisme zodat ook zij een gelukkig leven zouden kunnen lijden.¹¹ In deze conclusie zijn duidelijk echo's van de zogenaamde 'ethische politiek' te traceren. Deze ethische politiek, die het bestuurlijke discours in Nederlands-Indië in de eerste twee decennia van de

twintigste eeuw domineerde, moest een eerlijk, belangeloos beleid zijn, dat ten goede kwam van de volkeren van de kolonie. Zo zou Indonesisch belastinggeld gespendeerd moeten worden in Indonesië, ten behoeve van de ontwikkeling en emancipatie van de kolonie.¹²

Volgens Kohlbrugge bood onderwijs de grootste mogelijkheid voor Javaanse ontwikkeling en emancipatie, maar hij vond dat alleen het leren van de Nederlandse taal niet genoeg was; het zou de Javanen niet verlossen van hun animisme. De koloniale heersers zouden privéorganisaties moeten subsidiëren die educatie onder de Javanen in hun eigen culturele termen stimuleerden. Boeken zouden in het Javaans moeten worden geschreven, in plaats van in het Nederlands of in het Arabisch, en deze boeken zouden geen enkele vorm van fabels, mythen of andere fantasieën die de Javaanse suggestibiliteit zouden kunnen stimuleren, mogen bevatten. Deze leerboeken zouden de Javanen moeten aanzetten tot de ontwikkeling van hun denkcapaciteiten en individuele persoonlijkheden. Individualisme was dus de sleutel tot het bestrijden van het Javaanse animisme en het was cruciaal dat de Javanen begrepen hoe ze zichzelf konden helpen. De beoogde boeken zouden geschreven moeten worden voor en door Javanen.¹³ Kohlbrugges op zelfhulp gerichte visies waren verre van uniek. Zoals historicus Peter Boomgaard aantoonde, was een groot deel van de welvaartsdiensten die met de ethische politiek opkwamen eveneens gericht op het stimuleren van Javaanse zelfhulp.¹⁴ Boomgaard sprak hier voornamelijk over agricultuur, irrigatie en (fysieke) gezondheidszorg, maar Kohlbrugges psychiatrische visie paste eveneens zeer goed in deze ethische mentaliteit.

Kohlbrugges karakterisering van de Javaan als mentaal achtergesteld ten opzichte van de Europeaan ging uit van een aanzienlijk verschil tussen beide volkeren. Dit verschil was volgens Kohlbrugge echter eerder gradueel dan strikt essentieel. Uit een fysiologisch onderzoek naar de verschillen tussen de hersenen van Europeanen en Javanen, concludeerde hij dat er geen enkel verschil in de anatomie van hun hersenen te vinden was.¹⁵ Ondanks deze conclusie stelde hij 'dat van den Javaan geen Europeaan te maken is in zijn eigen milieu, in zijn eigen land, zijn eigen klimaat.'¹⁶ Volgens Kohlbrugge begon de mentale ontwikkeling van ieder individu bij zijn of haar geboorte en werd deze ontwikkeling vervolgens sterk beïnvloed door zijn of haar omgeving. De Javaanse achterlijkheid was daarom voor een belangrijk deel het gevolg van het tropische klimaat op Java. Om dit te illustreren zette hij een aantal kenmerken dat hij beschouwde als typerend voor het Oosten in het algemeen tegenover een aantal kenmerken dat hij beschouwde als typerend voor het Westen in het algemeen. Hij herleidde al deze opposities tot het klimatologisch verschil tussen Oost en West.¹⁷ Het overzicht van de verschillen tussen Oost en West dat Kohlbrugge maakte, is in de figuur hieronder weergegeven.

'In het Westen is beweging, streven naar vooruitgang, werkzaamheid, zucht naar het nieuwe, naar verandering.'	'In het Oosten overweegt rust en traagheid, vadsigheid, men wenscht dat het eenmaal loopende rad onveranderd blijve rondwentelen, men vereert dus het oude.'
'In het Westen leeft de vrijheid, de zelfstandigheid, het individualisme, men is zelf rechter over zijn geweten, de heerscher is de eerste dienaar van den staat, de overheid bestaat door den wil des volks, het volk kent vaderlandsliefde.'	'In het Oosten heerscht collectivisme en telt het individu niet, dat geen zelfstandigheid kent, daar heerscht het despotisme, dat voor eigen voordeel alle zelfwerkzaamheid onderdrukt. Voor de overheid niets dan vrees en naast vrees onverschilligheid, wie het roer van staat in handen heeft. Vaderlandsliefde is onbekend.'
'In het Westen leeft de vrije gedachte, is de denker de hooggeëerde, daar denken en werken allen mede tot ontwikkeling. Het intellect is de bewegingskracht, de rede de gids, naar feiten wordt gevraagd.'	'In het Oosten heeft men angst voor het nadenken, de begrippen algemeen welzijn en logica zijn er onbekend, dienstengevolge heerscht er de grootste geestelijke verwarring. Daar is slechts emotie de bewegingskracht, emotie die de phantasie doet werken, de hartstochten gaande maakt.'
'Het Westen heeft staatslieden en mannen der wetenschap.'	'Het Oosten heeft zieners, profeten, groote tyrannen.'
'Het Westen denkt zonder ophouden, zijn zielstoestand is die eener gespannen snaar, zijn lichaam een krachtig robuust gebouw zijn tred vast en dreunend.'	'Het Oosten voelt alleen, alles is slap, slap zijn de uitingen, het willen, het denken, de ledematen, schuivelend onhoorbaar de tred.'
'Het Westen maakt de natuur dienstbaar.'	'Het Oosten is onderworpen aan, is een slaaf der natuur.'
'Het Westen is vorm en gedachte.'	'Het Oosten is kleur en phantasie.'

Figuur 1. Het verschil tussen West en Oost volgens Kohlbrugge.¹⁸

Opvallend aan deze karakterisering is dat Kohlbrugge niet beschreef hoe

klimatologische factoren het karakter van een individu daadwerkelijk vormden, maar in plaats daarvan een aantal vermeende verschillen tussen Oost en West beschreef en vervolgens stelde dat dit allemaal te wijten was aan het klimaat. Hij sprak zo zijn eigen bevindingen bij zijn fysiologisch breinonderzoek niet tegen en wist toch een sterk determinisme in zijn werk te op te nemen. Dit is een typisch geval van wat literatuurwetenschapper Edward Said een 'oriëntalistisch discours' zou noemen. In *Orientalism* combineerde Said ideeën over de doorwerking van machtsstructuren in discoursen van de Franse filosoof Michel Foucault met ideeën over culturele hegemonie van de Italiaanse filosoof Antonio Gramsci en stelde dat kennisvorming over de (koloniale) 'Ander' vaak meer zei over degene die deze kennis creëerde (de dominante cultuur) dan over het object van kennis (de onderdrukte cultuur). 'Thus the history of Orientalism has both an internal consistency and a highly articulated set of relationships to the dominant culture surrounding it',¹⁹ schreef Said. Door de koloniale Ander te definiëren, definieerde het Westen tegelijkertijd zichzelf. Kohlbrugge deed dit vrij letterlijk in een expliciete vergelijking.

Doordat de onderdrukte cultuur ook daadwerkelijk als tegenpool van de onderdrukkende cultuur werd opgenomen in een psychiatrisch discours, kreeg dit discours als functie dat het de bestaande machtsstructuren legitimeerde. Doordat Kohlbrugge de Javaan definieerde als achtergesteld, en de Europeaan de verantwoordelijkheid toeschreef om deze achterlijkheid te corrigeren door zelfhulp onder de Javanen te stimuleren, legitimeerde en construeerde hij de machtspositie van de koloniale heerser. Dit kan gezien worden als een geval van wat historica Elsbeth Locher-Scholten 'ethisch imperialisme' zou noemen. Volgens Locher-Scholten kan de ethische politiek, waar Kohlbrugge duidelijk een representant van was, niet los gezien worden van de uitbreiding van Nederlandse koloniale controle in de Buitengewesten van Nederlands-Indië die tegelijkertijd plaatsvond. Ze zag beide fenomenen als gevolgen van een hernieuwd Nederlands koloniaal zelfvertrouwen. De Nederlanders wilden aan het internationale publiek laten zien dat ze de volkeren van de Indonesische archipel konden verenigen en als 'modelkolonisatoren' konden functioneren door Nederlands-Indië te moderniseren. De ethisch gemotiveerde ontwikkelingspolitiek in de vroege twintigste eeuw ging daarom hand in hand met een sterke organisatiedrang en een uitbreiding van Nederlandse autoriteit en controle.²⁰

PETRUS TRAVAGLINO, PSYCHIATER EN POLITIEK ADVISEUR

Waar het beleid in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw in Nederlands-Indië door Indonesische organisatie en zelfhulp op verschillende niveaus werd gekarakteriseerd, kunnen de jaren die daarop volgden als aanzienlijk conservatiever en meer reactionair worden gezien. Er bestond een significante angst voor de opkomst van nationalistische bewegingen, verschillende stakingen werden hardhandig onderdrukt in 1922 en 1923, en een aantal nationalistische leiders werd verbannen. Een goede illustratie van dit politieke klimaat was de opkomst van de Politiek-Economischen Bond, een politieke partij die bestond uit Nederlandse bedrijfseigenaren en hoofdzakelijk

gericht was op de handhaving van rust en orde in de kolonie. De partij werd opgericht in 1919 en vertegenwoordigd in de Volksraad – een parlement met een adviserende functie, dat bestond uit Nederlandse en Indonesische afgevaardigden – door de Nederlandse advocaat Arnold van Gennep. De expliciet racistische ideeën die Van Gennep verkondigde in de Volksraad waren sterk beïnvloed door de Nederlandse psychiater Petrus Travaglino, die van 1915 tot en met 1924 in de psychiatrische inrichting bij Lawang werkte.²¹

Patiënten in de instelling van Lawang.
Bron: Menne Bartelsman en Pieter Eckhardt,
'Geestesziek in Nederlands-Indië,' 2 april 2012.
www.javapost.nl

Waar Kohlbrugge zich richtte op de culturele uitingen van de Javaanse geest, legde Travaglino zich toe op de mentale stoornissen zoals die voorkwamen bij Javanen, waarbij hij zich baseerde op ervaringen met zijn patiënten in Lawang.²² Travaglino's methode was systematisch: hij bekeek een mentale stoornis, vergeleek de symptomen en de frequentie onder Javanen met de symptomen en frequentie ervan onder Europeanen en probeerde op basis hiervan een schets te geven van de Javaanse geest. Aangezien deze vergelijkende methode eveneens leidde tot de definiëring van de Javaan ten opzichte van de Europeaan, kan Travaglino's werk in een soortgelijk oriëntalistisch discours geplaatst worden als dat van Kohlbrugge. In 'De psychose van den Inlander in verband met zijn karakter' (gepubliceerd in het

Geneeskundig tijdschrift voor Nederlandsch-Indië in 1920) sprak Travaglino over de 'degeneratieve gevoelstoornis psychose, of ook wel zooals men ze in Europa noemt emotionele psychose.'²³ Hij omschreef de symptomen als volgt:

'Het begint [bij deze vorm van psychose] plotseling met schreeuwen, zingen, druk praten, verscheuren van de kleeren, naaktloopen en neiging tot vloeken. Soms zijn [de patiënten] agressief en komen tot ernstige gewelddaden. Ze zijn meest gedesorienteerd en vertoonen diepe aandachtstoornissen, en stoornissen der gedachtenassociatie.'²⁴

Verder zou deze emotionele psychose gepaard kunnen gaan met hallucinaties, angstideeën, stemmingswisselingen, slaapgebrek en een slechte voedselopname.

Travaglino stelde vast dat 111 van de 768 patiënten die hij behandelde tussen 1 januari 1918 en 1 juli 1919 deze symptomen vertoonde. Dit was een percentage van veertien en een half; een percentage dat, met betrekking tot deze psychose, aanzienlijk hoger was dan in Europa.²⁵ Uit deze waarnemingen concludeerde Travaglino dat emotie een belangrijke factor is in het leven van de Javaan, wat hij nogmaals bevestigde door te stellen dat dit volledig strookte met wat men

zou kunnen concluderen uit een studie van het gedrag van niet-psychotische Inlanders.²⁶ Vervolgens stelde hij dat

‘Wanneer een beschaafd volk regeert over een volk van geheel anderen stam, dan is het de plicht van de heerschende macht om zoo veel mogelijk te trachten zich een juist begrip te vormen van karakter en aanleg van het overheerschte volk. Wanneer een regeering zich duidelijk maakt, dat ze regeert over een sterk emotioneel volk, dan weet zij tevens hoe gevaarlijk het is voor haar eigen macht, maar ook hoe rampzalig het kan zijn voor dit emotioneele volk, wanneer men onruststokers en oproerzaaiers de vrije hand laat.’²⁷

De nadruk op rust en orde zoals die betoogd werd door de Politiek-Economischen Bond is duidelijk terug te zien in deze stelling.

Waar Kohlbrugge ervan overtuigd was dat de psychologische verschillen tussen mensen hoofdzakelijk veroorzaakt werden door hun omgeving en dat mensen bij geboorte dus gelijk zijn, betoogde Travaglino dat de psyche van de mens geworteld was in allerlei biologisch essentialistische factoren. ‘Ik vermeen’, schreef hij, ‘dat de psyche van den mensch met hare uitingen berust in eerste instantie op zijn aanleg, zijn instinkten, en in tweede instantie op de omstandigheden, waaronder hij is opgevoed, en waaronder hij leeft.’²⁸ ‘Het instinkt’, ging hij verder, ‘is in de biologie een nauw omschreven begrip en is de verworven herinneringsschat, verzameld en opgebouwd door de hele reeks der voorouders van elke soort, en is dus bij de geboorte reeds aanwezig.’²⁹ Travaglino onderscheidde verschillende Javaanse karaktereigenschappen, zoals ijdelheid, een sterke invloed van seksualiteit op zijn leven, een gebrek aan plichtsbesef, enzovoort. Hij concludeerde dat al deze karaktereigenschappen ‘wijzen op een sterke overheersing van de eenvoudige en van het standpunt der evolutie bekeken oudere, eerst aangelegde instinkten.’³⁰ Verwijzend naar zijn onderzoek naar de emotionele psychose schreef hij tevens een sterke emotionaliteit toe aan de Javaan, wat volgens hem duidde op een typerende ‘kinderlijkheid’. Deze kinderlijkheid en overheersing van de ‘oudere instinkten’ duidden er volgens Travaglino op dat de Javaan zich in een vroeger evolutionair stadium bevond dan de Europeaan.³¹

Terwijl Kohlbrugge verschillende kritieken op het sociaal darwinisme en evolutiebiologisch gedachtegoed in het algemeen publiceerde,³² was Travaglino’s gebruik van de evolutietheorie in de psychiatrie niet ongewoon in de vroege twintigste eeuw. Volgens Sigmund Freud, een van de meest vooraanstaande psychiaters uit deze tijd, maakte een individu dezelfde ontwikkelingsstadia door als de mensheid in het geheel. Verschillende volkeren konden zich hierbij in verschillende evolutionaire stadia bevinden: primitieve volkeren bevonden zich in een infantiel stadium, terwijl meer ontwikkelde volkeren zich in een volwassen stadium bevonden.³³ Historica en antropologe Ann Stoler stelde dat dit soort vergelijkingen van de koloniale Ander met kinderen functioneerde als morele justificatie van imperialistische beleidsvorming gebaseerd op betutteling, discipline en paternalistische

controle.³⁴ Travaglino stelde dan ook dat de Nederlandse koloniale heersers het evolutieproces van de Javanen onmogelijk konden controleren, maar ze konden hen ten minste proberen te helpen. Net als Kohlbrugge suggereerde hij een verbetering van het onderwijssysteem waarbij de ontwikkeling van het individuele karakter cruciaal was.³⁵

Waar Kohlbrugge relatief optimistisch was over de mogelijkheden voor mentale ontwikkeling van de Javanen en daarmee representatief was voor de ethische politiek uit de eerste twee decennia van de twintigste eeuw, vertegenwoordigde Travaglino duidelijk het meer reactionaire klimaat van de jaren erna. Het was volgens Travaglino nog steeds aan de Nederlandse koloniale heersers om de Javanen te helpen in hun mentale ontwikkeling, maar men moest vooral niet denken dat de Javaan in essentie gelijk zou kunnen zijn aan de Europeaan. Hiervoor waren hun 'instinkten' en hun 'aanleg' simpelweg te verschillend. Ondanks Travaglino's nadruk op het belang van individualisme is er geen spoor van het belang van zelfhulp of ruimte voor Javaans initiatief te bekennen in zijn werk. Het was met name belangrijk om de 'onruststokers en oproerzaaiers' niet de vrije hand te laten. Volgens Locher-Scholten was er echter geen sprake van een concrete historische cesuur in het jaar 1920. Er vonden significante veranderingen plaats in het politieke klimaat, maar er bestond eveneens een aantal significante continuïteiten. Locher-Scholten gebruikte de term 'conservatieve ethische politiek' voor de jaren na 1920 om deze accentwisseling te duiden.³⁶

De verschillen tussen de ideeën van Kohlbrugge en Travaglino kunnen uitgelegd worden aan de hand van de accentverschuiving in het politieke klimaat, terwijl de overeenkomsten tussen hun ideeën gezien worden als representatief voor de continuïteit die in het koloniale beleid in Nederlands-Indië bleef bestaan. Beiden zagen ze onderwijs en het stimuleren van individualisme als de sleutel tot de ontwikkeling van het mentale leven van de Javaan, maar de belangrijkste overeenkomst is dat ze überhaupt de noodzaak van een Javaanse mentale vooruitgang duidden. Zowel Kohlbrugge als Travaglino was van mening dat de Javaan achtergesteld was en dat het de taak van de Nederlandse koloniale overheid was om een beleid te voeren dat in ieder geval gedeeltelijk 'in het belang van de Javaan' was. Hiermee legitimeerden Kohlbrugge en Travaglino niet alleen de machtspositie van de Nederlander in Indonesië, maar, aangezien het zo belangrijk was dat de Javaan zelf ook zou inzien dat hij of zij deze ontwikkeling nodig had, zou het propageren van deze noodzaak ook gezien kunnen worden als een poging om sociale regelingen om te vormen tot een 'aspect of the self-disciplining of normalised individuals', zoals Chatterjee het op Foucaultiaanse wijze uitdrukte.³⁷

CONCLUSIE

Waarom maakten psychiaters in Nederlands-Indië een onderscheid tussen de mentale toestand van Javanen enerzijds en de mentale toestand van Europeanen anderzijds? Allereerst verschilden de culturele uitingen van Javanen uiteraard daadwerkelijk van die van Europeanen. Het verband dat Kohlbrugge en Travaglino legden tussen deze culturele uitingen en de geest van de Javaan was

echter niet gebaseerd op objectieve waarneming. Kohlbrugge en Travaglino kunnen niet alleen gezien worden als exponenten van het politieke klimaat dat ten tijde van hun observaties heerste, ze droegen er ook aan bij. Het beeld dat van de Javanen werd gecreëerd, waarin ze gerepresenteerd werden als emotioneel, suggestibel en bovenal mentaal achtergesteld, stond lijnrecht tegenover het beeld dat daarmee tegelijkertijd werd gecreëerd van de Europeaan. Zo functioneerde het psychiatrisch discours dat werd gecreëerd als differentiërend en ondersteunde en legitimeerde het de *rule of colonial difference* waarmee koloniale machtsstructuren in Nederlands-Indië werden onderhouden.

Het psychiatrisch discours over de Javaan creëerde echter meer dan slechts een segregatie tussen Javanen en Europeanen. Doordat de Javaan gepresenteerd werd als achtergesteld en de Europeaan de verantwoordelijkheid werd toegewezen om deze achterstand op Westerse wijze te corrigeren, had het werk van Kohlbrugge en Travaglino niet alleen een differentiërend, maar ook een *normaliserend* effect. De Javaan moest zich mentaal ontwikkelen, maar dan wel op een Westerse manier door middel van onderwijs en individualisering. Bovendien moest hij of zij hiervan vooral zelf de noodzaak inzien. Doordat deze Westerse manier tot norm werd verheven, werkte dit normaliserende aspect eveneens als legitimering van koloniale machtsstructuren waarin de Westerse man dominant was. Doordat het psychiatrische discours over de Javaan tegelijkertijd differentieerde en normaliseerde, ontstond er een discrepantie die zich uitte in het glazen plafond dat Kohlbrugge en Travaglino in hun ideeën over de ontwikkelingsmogelijkheden van de Javaan plaatsten. Ondanks het feit dat Kohlbrugge de verschillen tussen Javanen en Europeanen als gradueel zag, was hij nog steeds van mening dat de Javaan nooit volledig zou kunnen europeaniseren in zijn of haar eigen land – de bestaande koloniale machtsstructuren moesten immers wel in stand worden gehouden – en waar Travaglino van mening was dat de Europeaan ten minste moest proberen de Javaan iets bij te brengen, was hij zeer pessimistisch over de mogelijkheid om het evolutionaire pad van de Javaan te controleren, wat ertoe leidde dat zijn doelstelling hoofdzakelijk bestond uit het handhaven van rust en orde.

Het onderscheid tussen de mentale toestand van Javanen en de mentale toestand van Europeanen had dus zowel een differentiërend als een normaliserend effect. Beide functioneerden als legitimering van koloniale machtsstructuren en kwamen samen in een glazen plafond dat in de weg stond van emancipatie en politieke gelijkheid. Aangezien zowel Kohlbrugge als Travaglino een duidelijk politiek standpunt innam waarbij ze het koloniale beleid expliciet goedkeurden en aanmoedigden, zou gesteld kunnen worden dat deze legitimering dan ook niet volledig onbewust gebeurde. Er kan dus geconcludeerd worden dat het onderscheid tussen Javanen en Europeanen dat de koloniale psychiatrie in Nederlands-Indië maakte, niet slechts op empirie gebaseerd was en puur wetenschappelijke doeleinden kende, maar tevens onmiskenbaar politieke aspiraties had.

Timo Houtekamer volgt momenteel de onderzoeksmaster Modern History aan

de Universiteit Utrecht. Zijn interesse gaat uit naar rassenwetenschap in de late negentiende en vroege twintigste eeuw.

NOTEN

- 1 Feico van Loon, 'Het onderwijs in de zenuw- en zielziekten' in: Alfred de Waart ed., *Ontwikkeling van het geneeskundig onderwijs te Weltevreden, 1851-1926* (Weltevreden 1926) 210.
- 2 De psychiaters die in dit artikel worden behandeld, waren uitsluitend werkzaam op Java, vandaar dat zij veelal spraken over verschillen tussen 'de Europeaan' en 'de Javaan', in plaats van 'de Inlander'.
- 3 Wolfgang Jilek, 'Emil Kraepelin and comparative sociocultural psychiatry', *Eurarch psychiatry clinneurosci* 245 (1995) 231.
- 4 Cornelis Fasseur, 'Hoeksteen en struikelblok. Rassenonderscheid en overheidsbeleid in Nederlands-Indië', *Tijdschrift voor geschiedenis* 105 (1992) 242.
- 5 Partha Chatterjee, *The nation and its fragments. Colonial and postcolonial histories* (Princeton 1993) 16-18.
- 6 Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen en New York 2006) 184.
- 7 Hans Pols, 'The development of psychiatry in Indonesia: From colonial to modern times', *International review of psychiatry* 18 (2006) 363-364.
- 8 Hiskia Coumou, 'Kohlbrugge, Jacob Herman Friedrich (1865-1941)' in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, <http://resources.huysens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/kohlbrugge> (12-11-2013).
- 9 Jacob Herman Friedrich Kohlbrugge, *Blikken in het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers* (Leiden 1907) 99.
- 10 Ibidem, 29-31.
- 11 Ibidem, 37-40.
- 12 Elsbeth Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel 1877-1942* (Utrecht 1981) 184-185.
- 13 Kohlbrugge, *Blikken in het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers*, 67-73.
- 14 Peter Boomgaard, 'The welfare services in Indonesia, 1900-1942' in: *Itinerario* 10 (1986) 65-73.
- 15 Kohlbrugge, *Blikken in het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers*, 90. De resultaten van deze studie kunnen gevonden worden in: Jacob Herman Friedrich Kohlbrugge, 'Die Gehirnfurchten der Javanen: einevergleichend-anatomische Studie' in: *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*, sectie 2, 12/4 (1906).
- 16 Kohlbrugge, *Blikken in het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers*, 90.
- 17 Ibidem, 91-92.
- 18 Deze schematisch opgestelde vergelijking is in dezelfde vorm te vinden in: Kohlbrugge, *Blikken in het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers*, 91-92.
- 19 Edward Said, *Orientalism* (New York 1994).
- 20 Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, 194-199.
- 21 Hans Pols, 'The Nature of the native mind: contested views of Dutch colonial psychiatrists in the former Dutch East Indies', in: Sloan Mahonee Megan Vaughan ed., *Psychiatry and empire* (Basingstoke en New York 2007) 173-177.
- 22 Volgens Kraepelin zijn de karaktereigenschappen van een volk zowel in culturele uitingen als in mentale stoornissen terug te zien. Waar Kohlbrugge zich op de culturele uitingen richtte, focuste Travaglini zich op de mentale stoornissen. Aangezien beiden hier de karaktereigenschappen van de Javaan uit probeerden te destilleren, kan niet alleen Kohlbrugge, maar ook Travaglini in de traditie van de Völkerpsychologie geplaatst worden.
- 23 Petrus Henri Marie Travaglini, 'De psychose van den Inlander in verband met zijn karakter' in: *Geneeskundig tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 60 (1920) 103.
- 24 Ibidem, 101.
- 25 Ibidem.
- 26 Ibidem, 106.
- 27 Ibidem, 108.
- 28 Petrus Henri Marie Travaglini, 'Het karakter van den Inlander', *P.E.B. Orgaan van den Ned. Ind. Politiek-Economischen Bond* 27 en 28 (1920) 343-344.
- 29 Ibidem, 344.
- 30 Ibidem, 358.
- 31 Ibidem, 358-359.
- 32 Zie bijvoorbeeld: Jacob Herman Friedrich Kohlbrugge, *Critiek der descentietheorie* (Utrecht 1936).
- 33 Freud wijdde hierover uit in de vierde sectie van *Das Unbehagen in der Kultur* (1930), te vinden in: Peter Gay ed., *The Freud reader* (Londen 1995) 722-772. Sectie 4 is te vinden op pagina's 742-746.
- 34 Ann Laura Stoler, *Race and the education of desire. Foucault's History of Sexuality and the colonial order of things* (Durham en Londen 1995) 150.
- 35 Travaglini, 'Het karakter van den Inlander', 360.
- 36 Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, 203.
- 37 Chatterjee, *The nation and its fragments*, 17.